

УДК 340.01

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДОКТРИНАЛЬНИХ ТИПІВ ПРАВОРОЗУМІННЯ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Іваненко О.В., к. ю. н., доцент
кафедри цивільного права і процесу
Юридичний інститут Національного авіаційного університету

Статтю присвячено теоретико-правовому аналізу доктринальних типів праворозуміння. Незважаючи на вагомість і безспірність певних постулатів легістського, природно-правового й соціологічного типів праворозуміння, вони з методологічної позиції є односторонніми та обмеженими. Цю проблему пропонується вирішувати завдяки інтегративному підходу, який, будучи заснованим на принципі конвергенції, дасть можливість досягти певного компромісу між зазначеними трьома типами праворозуміння та сформулювати нову якість права, сутність якого міститиме нормативність легізму, гуманізм природної школи права та враховуватиме конкретні умови життя згідно із соціологічним типом праворозуміння.

Ключові слова: праворозуміння, правові підходи, легізм, природна школа права, соціологічний тип праворозуміння.

Стаття посвячена теоретико-правовому аналізу доктринальних типів правопонимання. Несмотря на значимость и бесспорность определенных постулатов легистского, естественно-правового и социологического типов правопонимания, они с методологической точки зрения являются односторонними и ограниченными. Данную проблему предлагается решать благодаря использованию интегративного подхода, который, будучи основанным на принципе конвергенции, позволит достичь определенного компромисса между указанными тремя типами правопонимания и сформулировать новое качество права, сущность которого будет содержать нормативность легизма, гуманизм естественной школы права и учитывать конкретные условия жизни в соответствии с социологическим типом правопонимания.

Ключевые слова: правопонимание, правовые подходы, легизм, естественная школа права, социологический тип правопонимания.

Ivanenko O.V. THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF DOCTRINAL THINKING TYPE: MODERN LOOK

The article is devoted to theoretical and legal analysis of the types of legal doctrines. Despite the importance of certain and indisputable postulates legalist, of course, legal and sociological types of legal, they are from the methodological point of view is unilateral and limited. This is suggested to solve the problem by using an integrative approach that, being based on the principle of convergence, will reach some compromise between the above three types of law and to formulate a new quality law, the essence of which will contain a normative legalism, humanism natural law school and the specific conditions of life in the according to the sociological type of law.

Key words: legal thinking, legal approaches, legalism, natural law school, sociological type of law.

На сьогодні в наукових колах спостерігаються часті випадки ототожнення типів правового розуміння з правовими підходами. З одного боку, така ситуація є цілком нормальною, оскільки в цілому відповідає теоретико-пізнавальній ситуації, що склалася в правознавстві з XVII ст. до майже кінця XIX ст., а з іншого – складність і певна парадоксальність сучасного етапу розвитку юридичної науки полягає в тому, що з огляду на світоглядний і методологічний плюралізм залежність у ній між типами праворозуміння й концептуально-методологічними підходами вже не є лінійною та жорстко детермінованою, тому класифікація підходів лише на основі традиційної типології праворозуміння виявляється надмірно спрощеною й не зовсім адекватною. Узагальнення, зроблені в сучасній теоретико-правовій доктрині [1, с. 88, 99, 105–106, 111], дають підстави для висновку, що, по-перше, праворозуміння є однією зі складових правознавчого підходу, а по-друге, хоча воно саме по собі ще не детермінує останній, проте є одним із його важливих компонентів [2, с. 136].

Досліджуючи питання співвідношення наукових підходів і типів праворозуміння, С. Рабинович у цьому контексті звернув увагу на такі

моменти: соціальна зумовленість наукового підходу виявляється в причинно-наслідкових залежностях його вибору від певних соціальних явищ, насамперед потреб та інтересів; їх дія може визначати також особливості вибору того праворозуміння, яке покладатиметься в основу юридичного рішення; експлікація загального праворозуміння та інших складових підходу в правотлумачному чи правозастосовному акті часто не стільки відображає, скільки приховує вплив тих або інших емпіричних мотивів і цілей на процес його прийняття; з огляду на часті випадки виникнення розбіжності між обґрунтуванням, наведеним у рішенні, та його справжніми мотивами, реконструювання змісту всіх складових підходу до вироблення владно-регулятивного рішення повинне ставати предметом спеціального дослідження; зберігається також залежність юридико-прикладного підходу від ціннісно-світоглядних і теоретико-методологічних засад, принципів (так, вплив принципів першої групи полягає в тому, що в будь-якому владно-регулятивному рішенні опосередковано або прямо виражаються загальні ціннісно-правові уявлення й орієнтації його автора, натомість теоретико-методологічні елементи

зумовлюють залежність змісту такого рішення від гносеологічних засобів, використовуваних у процесі його вироблення); підхід у державно-юридичній діяльності – це зумовлений соціально, ціннісно-світоглядно й теоретико-методологічно спосіб вироблення владно-регулятивних рішень у сферах правотворення, правотлумачення та правозастосування [2, с. 136–137].

На сьогодні, незважаючи на часте використання теоретиками права терміна «праворозуміння», єдина загально визнана дефініція його в юриспруденції відсутня. Зазвичай під час визначення праворозуміння вчені виходять із того, що ним є інтелектуальна діяльність компетентних осіб, спрямована на пізнання сутності й змісту права, а також сукупність правових знань, отриманих унаслідок такої діяльності [3]. Серцевиною праворозуміння є знання, чим фактично є явище, яке дослідником розуміється як право, адже з огляду на те, що праворозумінням є пізнання (розуміння) права, логічно, перш ніж досліджувати (пізнавати, усвідомлювати) право, мати власне уявлення про нього [4, с. 5]. Праворозумінням є наукова категорія, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини щодо пізнання права, його оцінки й ставлення до нього як до цілісного соціального явища [5, с. 169]. Праворозумінням є узагальнена ідеологізована модель правового феномена, що відображає спільні істотні ознаки певної множини конкретних правових уявлень і понять, які у свою чергу відповідають такій ідеологізованій моделі як зразку [6, с. 51].

Праворозуміння є глобальною теоретико-методологічною проблемою, у якій відбувається сприйняття й осмислення права, правової дійсності в цілому, усієї правової матерії минулого та сьогодення [7]. Цілком підтримуємо думку, що результативне вирішення проблем праворозуміння має суттєве значення не стільки саме по собі, скільки для дослідження пов'язаних із правом явищ, тобто йдеться про похідні від певного уявлення про право поняття та явища: сутність і зміст права, його роль та призначення, механізм правового регулювання, правову систему й систему права [8, с. 5].

У сучасній юридичній науці з огляду на теоретичну масштабність і ступінь впливу на юридичну практику прийнято виділяти такі доктринальні типи праворозуміння, як легістський, природно-правовий, соціологічний, кожний із яких має власні теоретико-методологічні особливості, що мають власні інструментальні переваги й недоліки. Загальнотеоретичний аналіз зазначених типів праворозуміння дасть можливість виявити їх потенційні евристичні можливості у сфері правотворення, спрогнозувати перспективні напрями пізнання сутності права в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів, які активно відбуваються в правовій дійсності сьогодення загалом, а також сформулювати сучасний підхід до розуміння сутності правового регулювання зокрема.

Характеризуючи легістський тип праворозуміння, слід сказати, що в його основу

було покладено ідею Д. Остіна про те, що правом є наказ правителя, який ззовні має вигляд певних правил; крім того, закони, що приймаються правителем, не мають для нього обов'язкового характеру виконання, а також можуть бути змінені ним у будь-який час [9, с. 67–72]. За такого підходу спостерігається тенденція відмежування від будь-яких моральних зобов'язань у праві, які потенційно могли б вступити в резонанс з особливим статусом правителя держави.

Правові норми, на переконання Г. Кельзена, можуть мати будь-який зміст [10, с. 113]. Ця теза викликає критичні зауваження: повна відсутність розмежування права від свавілля, наділеного засобами примусу, що пояснюється бажанням вченого «очистити» правознавство від усього морального й неправового; визначаючи правом будь-яку державну волю, що виражається в нормативно-правовому акті, який має загальнообов'язковий характер та забезпечується силою державного примусу, Г. Кельзен не звертає увагу на забарвлення власне цієї державної волі (для нього не суттєво, буде то воля більшості суспільства чи певної соціальної групи, або ж її взагалі буде сформовано винятково інтересами й потребами правлячої верхівки, не маючи абсолютно нічого спільного з інтересами суспільства) [11, с. 9–10].

Яскравим представником легістського підходу можна вважати Г. Шершеневича, який дотримувався позиції про те, що право є наказом, а норма права – вимогою держави. Держава є джерелом права, проте сама не обумовлюється ним. На думку вченого, державна влада правом не регулюється, а має вищу силу. Держава є первинною щодо права; головною ознакою права є його примусовість. Отже, за такого трактування правом визнавався будь-який наказ суверенної влади, державній владі дозволялося за власним розсудом використовувати закон як інструмент політичного управління [12, с. 10–19]. На наше переконання, з огляду на історичний досвід актуальність легізму була характерна для абсолютних монархій і тоталітарних режимів.

Таким чином, можна сказати, що представники легізму трактують право як продукт діяльності держави, тобто наказ, який незалежно від змісту є загальнообов'язковим для виконання. Сутність права безпідставно звужується до його ототожнення з писаним законом. Фактично нормативісти виходять із розуміння того, що правом є будь-яка норма, яка встановлюється органами державної влади; існує лише позитивне право, яке є писаним, має законодавче закріплення й офіційну форму вираження, іншого права не існує [13, с. 3–6].

Зазвичай легістський тип праворозуміння називається вузьконормативним, або нормативістським. Проте ми не можемо із цим погодитись, адже жоден із підходів до праворозуміння не заперечує таку ознаку права, як нормативність. Яким би не було розуміння сутності права, яка б не використовувалася дефініція для його визначення, право завжди наділяється рисою нормативності [14, с. 33]. На думку В. Лапаєвої, нелогічними вигляда-

тимуть дорікання представникам будь-якої концепції праворозуміння про визнання нормативності права, оскільки право є системою норм, які на рівні соціальної поведінки реалізуються у відносинах між соціальними суб'єктами та мають вигляд правовідносин, а на рівні суспільної свідомості є елементами правосвідомості. Лише в такому аспекті можна говорити, що правом є водночас норми, правовідносини та правосвідомість [12, с. 5–15].

Отже, ядром легістського типу праворозуміння є такі ознаки: ототожнення правових категорій «право» та «закон»; нівелювання сутнісної ознаки права як правового явища, що становить особливу соціальну цінність; відсутність критеріїв розмежування між правом і свавіллям; визнання головною ознакою права його загальнообов'язковості, забезпеченої силою державного примусу; розуміння права як інструмента для задоволення потреб та інтересів політичної еліти.

Слід зазначити, що останнє десятиріччя характеризується відходженням легістського підходу від своїх позицій у юриспруденції. Ставлення до позитивізму в наукових колах відчутно змінюється: він перестає розглядатися як правова доктрина минулого, як така, що є домінуючою в історичному значенні, або така, що є глибоко антинауковою позитивістською еkleктикою, яку буржуазія використовувала для боротьби з марксистською ідеологією [15, с. 5–12]. Проте можна сказати, що зазначений підхід донині зберігає статус центрального як у юридичній науці, так і в юридичній практиці. Це пояснюється не лише інертністю теорії права, а насамперед тим, що саме позитивізм є ядром сучасної догми права, тобто базисом для формулювання й обґрунтування головних положень про позитивне право [12, с. 10–19].

Вважаємо, що нормативізм має свої переваги та недоліки. До позитивних рис можна віднести те, що нормативне розуміння права, безумовно, сприяє забезпеченню безпеки суб'єктів права через створення певного нормативного каркасу, на якому вибудовується вся система юридичного права. Іншого шляху для регламентації й регулювання суспільних відносин не існує. У цьому разі проблемним моментом є те, яке саме змістовне наповнення матиме це юридичне право. На формування зазначеного змісту матимуть безпосередній вплив історичний період, співвідношення політичних сил у суспільстві, а також інші суб'єктивні й об'єктивні детермінанти.

До негативних ознак слід віднести відсутність чітких внутрішніх обмежень державного свавілля, тому таке право не може вважатися підґрунтям для створення міцної й стабільної нормативної системи. Крім того, нормативізм передбачає можливість використання права як інструмента політичного тиску та дієвої системи захисту прав і свобод суб'єктів права. Небезпека саме й полягає в занадто широких межах визначення функціонального призначення права, що безпосередньо залежить від тих, хто в певний історичний проміжок часу знаходиться при владі.

На наше переконання, право обов'язково повинне мати нормативний характер, орі-

єнтири й систему внутрішніх обмежень, за-снованих на загальнолюдських цінностях, оскільки лише за таких умов стане можливим створення надійного імунітету від правотворчого та правореалізаційного свавілля.

Характеризуючи природний тип праворозуміння, насамперед слід сказати, що ще в Стародавньому Римі юристи виходили з розуміння того, що поряд із динамічним і змінним позитивним правом існує вічне природне право, сутність якого зумовлюється самою природою людського буття. Вони вважали, що природне право було втіленням добра й справедливості, а доцільність існування позитивного права ґрунтувалася винятково на тому, що воно було результатом практичних умінь суб'єктів суспільних відносин щодо творення добра й справедливості в реальному світі, не піддаючись впливу свавілля, насилля, спокуси [16, с. 257–258].

Природний тип праворозуміння базується на визнанні базовими положень про моральні витоки розуміння щодо створення світу в цілому та права зокрема. Беззаперечними визнаються ідеї добра й справедливості, які виступають головними критеріями права. Природне право, незважаючи на невіднесення його до переліку офіційних засобів регулювання суспільних відносин, здійснює дуже серйозний вплив на всю юридичну діяльність. Це пояснюється тим, що позитивне право ніколи не втрачає своєї цінності, оскільки навіть після поглинання позитивним правом зазначені цінності не зникають, а набувають статусу визнаних законом, при цьому залишаючись частково у сфері суто моральних цінностей [17, с. 10–11].

Слід звернути увагу, що базисом природного права, який, власне, і визначає його зміст, прийнято вважати моральний мінімум, інакше кажучи, низку моральних вимог, з яких формулюються природні права соціальних суб'єктів. З огляду на те, що моральний критерій розглядається як ядро сутності природного права, представниками природної школи права сформульовано певні постулати, на яких базується розуміння сутності системи права, а саме: особа може наділяти іншу особу такими ж правами, якими сама володіє; забороняється свавільно користуватися чужим майном; головним призначенням державної влади є охорона невід'ємних прав людини [18, с. 26–29].

Дійсно, величезне значення на сьогодні має одна з генеральних ідей природного права, що невід'ємні права людини належать їй від самого народження, а тому апіорі запереченням є те, що їх існуванням ми маємо завдячувати законодавцю. Логічно, що конституційні права людини є первинними щодо позитивного права, а державна влада в особі своїх законодавчих органів має визнати їх та забезпечити належну реалізацію, охорону й захист. Окремо також слід звернути увагу, що особливий акцент представники цієї наукової школи робили на те, що іноді право й закон можуть не співпадати, наголошуючи на шкідливих наслідках такого неспівпадіння [19, с. 5–7].

Особлива увага в концепції правової держави, розробленій представниками при-

родного права, надавалася необхідності невідворотного дотримання й забезпечення природних прав і свобод людини. Жодна держава не може вважатися правовою, якщо невід'ємні права людей можуть будь-яким чином обмежуватися або порушуватися з боку державної влади за її власним бажанням [20, с. 45–46].

Безумовно, як і будь-яка інша, теорія природного права має свої недоліки й переваги. До недоліків можна віднести такі: відсутність реальної можливості сформулювати сутнісні ознаки таких категорій, як дійсне та належне, оскільки на практиці неможливо вивести із множинності фактів реальної дійсності цінності, що утворюють зміст природного права; нездатність абстрактного розуму узагальнити історичний досвід (проте представники зазначеної теорії вважали, що лише природне право здатне пізнати істину на базі вивчення історичних фактів); відсутнє чітке розмежування між природним і позитивним законом; вимоги природного права позбавлено універсальності й об'єктивності; теорія природного права є позбавленою критерію істинності, оскільки віра, інтуїція або здоровий глузд не можуть визнаватися доказами істинності чи хибності доктрини [21, с. 63–73]; розмитість уявлень про сутність права; неможливість усіх без винятку суб'єктів правовідносин однаково розуміти сутність таких категорій, як справедливість, свобода, рівність; здійснення негативного впливу на суб'єктів права в частині їх ставлення до закону й законності, що неодмінно сприятиме поширенню правового нігілізму; з огляду на те, що пересічним громадянам, державним органам і громадським організаціям, згідно із цією теорією, надається можливість здійснювати власну оцінку законів в аспекті відповідності тієї чи іншої норми природним правам людини, їм автоматично дозволяється відмовитися від її виконання; відсутність критеріїв розмежування права від моралі [22, с. 198].

До переваг теорії природного права можна віднести такі: право розглядається як найвища цінність, міра свободи й рівності, сентенція загальних принципів та ідей моральності, базових прав і свобод людини; законодавець під час створення нових правових норм повинен виходити з попередньо зазначеного розуміння права та природних прав суб'єктів права; природне право розглядається як власне соціальна реальність, що не залежить від держави, суспільства, свідомості людей; природне право є незмінним та має імунітет від негативного впливу; проводиться розмежування права й закону [22, с. 200].

Отже, головна цінність природного типу праворозуміння полягає в тому, що він є моральним орієнтиром, який висуває на центральне місце загальнолюдські цінності й ідеали, що виступають мірилом для оцінки громадянським суспільством того, наскільки правотворча діяльність державних органів відповідає природним правам людини. Якщо суб'єкти права усвідомлюють свої природні права, можна вважати, що вони володіють певним ступенем захисту на рівні власної правосвідомості. Держава ж, маючи громадян із

чітким розумінням власних невід'ємних прав і свобод, змушена буде під час здійснення правотворчої діяльності уникати кон'юнктури та проявів свавілля, чітко усвідомлювати, що позитивне право не має входити в резонанс із природним правом, і працювати в інтересах усього суспільства.

Розглядаючи соціологічний тип праворозуміння, варто зазначити, що він має дуже важливе теоретико-прикладне значення. Специфіка соціологічної юриспруденції зумовлюється тим, що активне формування її базових положень датується ХІХ ст., коли в епоху вільної конкуренції закони держави не могли регулювати суспільні відносини, що динамічно розвивалися. Таким чином, особлива увага приділялася судовим та іншим правозастосовним органам, які повинні були долати прогалини в законодавстві, здійснювати інтерпретацію норм права з урахуванням специфіки правової дійсності та втілювати приписи правових норм у фактичні правовідносини [21, с. 63–73].

Слід зазначити, що соціологічний підхід характеризується обмеженням сфери свого наукового інтересу рівнем емпіричного аналізу, тобто спостереженням за правом, розглядаючи останнє як факт соціальної дійсності, а не систему нормативних приписів державної влади, як це відбувається в межах позитивістського підходу [23, с. 5–15]. Також за соціологічного типу праворозуміння здійснюється фокус на дослідженні так званого живого права, тобто власне самих правовідносин, оскільки правом є те, що визначає поведінку суб'єктів правовідносин [24, с. 32–33]. Отже, прихильники соціологічної школи права змінюють вектор у дослідженні сутності права, переносячи основний наголос на його вивчення як на сферу правовідносин, які зумовлюються потребами й інтересами членів соціуму, а не звужують його сутність до державної нормативної формально визначеної системи.

Право за цього підходу розглядається як природна єдність правових норм і правовідносин, які цими нормами регламентуються; як сукупність правил поведінки, що є соціально значущими внаслідок об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, а не тому, що так вирішила держава. Право – це не лише сукупність певних документів, що містять правові приписи, а й власне правовідносини, у яких право, реалізуючись, набуває своєї юридичної значущості [25, с. 206–207]. Отже, базисом соціології права як концепції праворозуміння є правовідносини, що виникають під час реалізації правових норм. На наше переконання, позитивним моментом цього підходу є дослідження права в динаміці, а негативним – необґрунтоване привнесення значення прецеденту в правовій дійсності загалом та юриспруденції зокрема.

Соціологічний тип праворозуміння, як і два попередні, не є унікальним, тому також має певні переваги й недоліки. До переваг можна віднести такі: правові норми, які не реалізуються у фактичних правовідносинах, вважаються мертвими; відбувається максимальне зближення норми права та фактичних правовідносин; закон розглядається як проект

права, а власне право утворюється в результаті професійної правозастосовної діяльності, оскільки законодавець априорі не здатний передбачити те розмаїття життєвих ситуацій, які необхідно буде врегулювати за допомогою права.

До недоліків соціологічного типу праворозуміння, на нашу думку, належать відсутність чіткого розмежування між правом і мораллю або іншими явищами соціальної дійсності, наділення правозастосовних органів не притаманними їм функціями, пов'язаними з правотворчою діяльністю.

Резюмуючи зазначене вище, варто зробити висновок, що розглянуті типи праворозуміння, незважаючи на їх вагомість і безспірність певних їхніх постулатів, з методологічної точки зору є односторонніми та обмеженими. Цю проблему можна вирішити, якщо звернутися до інтегративного підходу до праворозуміння, який, будучи заснованим на принципі конвергенції, дасть можливість досягти певного компромісу між трьома аналізованими типами праворозуміння та сформулювати нову якість права, сутність якого міститимете нормативність легізму, гуманізм природної школи права та врахування конкретних умов життя згідно із соціологічним типом праворозуміння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сердюк О.В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права / О.В. Сердюк. – Х. : Яшма, 2007. – 320 с.
2. Рабінович С. Природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності / С. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3. – С. 135–144.
3. Кельман М. Загальна теорія держави та права : [підручник] / М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома. – 3-тє вид. – Львів : Новий світ-2000, 2007. – 584 с.
4. Крижанівський А. Феноменологія правопорядку / А. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2006. – 196 с.
5. Алексеев С. Теорія права / С. Алексеев. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
6. Оль П. Правопонимание: от плюрализма к единству : [монография] / П. Оль. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 243 с.
7. Палеха Р. Интегративные концепции правопонимания современной российской юридической науки / Р. Палеха [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/pravo/2010/01/2010-01-06.pdf>.
8. Марченко М. Проблемы правопонимания в связи с исследованием источников права / М. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». – 2002. – № 3. – С. 5.
9. Воротилин Б. Естественное право и формирование юридического позитивизма / Б. Воротилин // Государство и право. – М., 2008. – № 9. – С. 67–72.
10. Kelsen H. General Theory of Law and State / H. Kelsen. – London : The lawbook Exchange, Ltd, 2007. – 115 p.
11. Лазарев В. В поисках права / В. Лазарев // Журнал российского права. – 2004. – № 7. – С. 9–10.
12. Лапаева В. Легизм как тип правопонимания / В. Лапаева // Законодательство и экономика. – 2007. – № 6. – С. 10–19.
13. Сорокин В. Позитивистский поход к правопониманию: анализ научно-практического потенциала / В. Сорокин // Законодательство и экономика. – 2006. – № 4. – С. 3–6.
14. Мальцев Г. Понимание права: подходы и проблемы / Г. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 419 с.
15. Радько Т. Позитивизм как научное наследие и перспективы развития права России / Т. Радько, Т. Медведева // Государство и право. – 2005. – № 3. – С. 5–12.
16. Любашиц В. Теория государства и права / В. Любашиц, М. Смоленский, В. Шепелев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 105 с.
17. Кузьмин А. Понятие естественного права (к проблеме правопонимания) / А. Кузьмин // История государства и права. – 2003. – № 6. – С. 10–11.
18. Пономаренко Е. Концепция естественного права в конституционно-правовой науке и естественные права и свободы человека / Е. Пономаренко // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 4. – С. 26–29.
19. Юшин В. Естественное право гражданское общество / В. Юшин // Государственная власть и местное самоуправление. – М., 2009. – № 12. – С. 5–7.
20. Киселев Р. Субъективные права, их гарантии в трактовке представителей школы возрожденного естественного права в России в начале XX в. / Р. Киселев // История государства и права. – 2009. – № 13. – С. 45–46.
21. Фролова Е. Методологические основы разграничения концепций правопонимания / Е. Фролова // Государство и право. – 2009. – № 4. – С. 63–73.
22. Морозова Л. Теория государства и права : [учебник] / Л. Морозова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2008. – 448 с.
23. Лапаева В. Различные типы правопонимания: анализ научно-практического потенциала / В. Лапаева // Законодательство и экономика. – 2006. – № 4. – С. 5–15.
24. Тхакушинова Б. Проблемы современного правопонимания / Б. Тхакушинова // История государства и права. – 2007. – № 15. – С. 32–33.
25. Теория государства и права : [учебник] / под ред. Р. Ромашова. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 630 с.